הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 175-190

יב

כפייה על מנהיגות לכבוש את הארץ ולייישבה

מבוא
א. כפייה לשמירת תורה ומצוות
ב. כפייה אישית על מצוַת יישוב ארץ ישראל
ג. היכולת לכפות מלך להילחם נגד אויבים ולכבוש את הארץ
ד. סנהדרין מדריכים את המלך אך אין בכוחם לכפות עליו להילחם
ה. אין כופים ציבור ומנהיגיו על כורחם
ו. כפייה על 'לא תחנם' לאומי
סיכום

מבוא

ברמת העיקרון אין הבדל בין כפיית אדם פרטי לבין כפיית מנהיג לשמירת תורה ומצוות באופן אישי; הכול כפוף לעקרונות ההלכתיים המקובלים (מי יכול לכוף – בית דין או כל אדם; על מצוות לא תעשה או גם על מצוות עשה; ובלבד שיתרצה לבסוף).

האם כך הוא גם באשר למצוַת יישוב ארץ ישראל? באשר לאדם פרטי – האפשרות שבית דין יכפה לעלות לארץ מוגבלת יותר. ניתן לפרק משפחה אם אחד הצדדים רוצה לעלות לארץ או לרדת ממנה, אך לא ניתן לכוף לעלות את הצד שמתנגד לעלות, או למנוע לרדת ממי שרוצה לעשות כן (כתובות קי ע"ב). בית דין אינם עוסקים כלל באפשרות לכפות עלייה לארץ אלמלי תביעת אחד מבני זוג לעלות.

לעומת זאת, מלך-מנהיג מערב את בית הדין הגדול במה שקשור ליציאה למלחמת רשות, אך מנהיג-מלך סוברני להחליט לבד על מלחמת מצוה: אם לצאת או שלא (רמב"ם, הל' מלכים ה, א-ב). על מנת לכבוש מקום חדש בארץ ישראל, באופן שיחולו עליו דיני המצוות התלויות בארץ, מנהיגות נזקקת להסכמת העם או רובו (רמב"ם, הל' תרומות א, ב). האם בית דין-סנהדרין יכולים לכפות על מנהיגות

לקיים את מצות יישוב ארץ ישראל הציבורית באופן חיובי (כיבוש והחלת ריבונות) או לכל הפחות שלא לסגת ממקומות שכבר מיושבים?

א. כפייה לשמירת תורה ומצוות

בגמרא בכתובות פו ע"א נאמר:

> במצות עשה, כגון שאומרין לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה, מכין אותו עד שתצא נפשו.

במצבים מסוימים בית דין יכולים לכוף אדם פרטי לקיים מצוַת עשה אישית המוטלת עליו, וזאת רק אם יש סיכוי שהוא אכן יתרצה לשמוע ולקבל.[1] אין הוראה מיוחדת על כפיית מלך-מנהיג לקיים מצוה. מלך מצווה לקיים את מצוות התורה כמו כל יהודי אחר, ובנוסף את המצוות הייחודיות לו. כך נאמר במדרש תנאים לדברים פרק יז פסוק יד:

> מה מלך גוים, עובד עבודה זרה ומגלה עריות ושופך דמים, יכול אף מלך ישראל כן? תלמוד לומר: "ולבלתי סור מן המצוה" (דברים יז, כ).

על מלך שעבר וביטל מצות עשה או עבר עבֵרה שיש בה לא תעשה, נאמר בתוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) ד, ב:

> מלך ישראל... אם עבר על מצות עשה ועל מצות לא תעשה ושאר כל המצות, הרי הוא כהדיוט לכל דבר.

מלך אף לוקה כשהוא עובר עבֵרות, אף אם עבר על אותם איסורים ייחודיים שהוטלו על מלך. כך פוסק הרמב"ם בהל' סנהדרין יט, ד:

> כל לא תעשה שבתורה שאין בהן לא כרת ולא מיתת בית דין שלוקין עליהן קס"ח, ואלו הן: ...(קסו) מלך שהרבה נשים, (קסז) מלך שהרבה סוסים, (קסח) מלך שהרבה כסף וזהב.[2]

1. ראה: מחלוקת קצות החושן, נתיבות המשפט ומשובב נתיבות, חו"מ סי' ג, ואור שמח הל' ממרים ד, ג. בעניין זה עסקו רבים, ולא ראינו צורך לחזור על שנאמר בזה. ראה: הרב אהרון כ"ץ, "כפייה במצוות", קונפליקט דת ומדינה בישראל (עורכים: נ' לנגנטל, וש' פרידמן), תל אביב תשס"ב, עמ' 81-93; הרב אלישע אבינר, "כפיה וחקיקה דתית", אפיקי יהודה – ספר זכרון לרב יהודה גרשוני זצ"ל, עמ' 283-308.
2. ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "חסינות משפטית לנבחרי ציבור בישראל", עמ' 233-244.

אלו הן תגובות לאחר שביצע עבֵרות, אך אין התייחסות ייחודית לכפיית מלך לקיים מצות עשה או להימנע מלעבור על לא תעשה.

מלך מצווה לכתוב לו ספר תורה נוסף, מלבד ספר התורה שהוא חייב לכתוב לו כמו כל אדם אחר, וזאת כדי שיֵדע מה מוטל עליו ולא יעבור עבֵרות. כך מסביר ספר החינוך במצוה תקג, את סיבת כתיבת ספר תורה של מלך:

> משרשי המצוה, לפי שהמלך ברשות עצמו לא יעציבהו אדם על מעשיו ולא יגער בו, ובשבט פיו יכה ארצו וברוח שפתיו ימית מי שירצה בכל עמו, על כן באמת צריך שמירה גדולה וזכרון טוב יעמוד נגדו, יביט אליו תמיד, למען ילמד יכבוש את יצרו ויטה ליבו אל יוצרו. וזהו שאמרו זכרונם לברכה (סנהדרין כא ע"ב): "יוצא למלחמה וספר תורה עימו, יושב בדין והיא עימו, מסב לאכול והיא כנגדו".

הראי"ה קוק בשיעור פתיחה למסכת סנהדרין בקיץ תרצ"ד,[3] ראה בספר התורה השני, גם מקור השראה להנהגת העם על פי התורה:

> ממשפט המלך נשארו לנו רשמים במסכת סנהדרין. ההלכה המיוחדת למלך, שהוא צריך לכתוב לו שני ספרי תורה – ספר תורה אחת שהיא יוצאת ונכנסת עמו, ואחת שמונחת לו בבית גנזיו – קשורה במשפט המלוכה, ברשות המיוחדת המסורה למלך, שרשאי הוא להתקין תקנות כהוראת שעה בהנהגת המדינה. כי הנה מצד חייו הפרטיים נצטווה המלך לנהוג בענווה "לבלתי רום לבבו מאחיו", ואילו מבחינת מעמדו הכללי – "מלך פורץ גדר לעשות לו דרך", ורשאי הוא, ולפעמים גם חייב, להטיל שררה ומרות על העם. אלא שגם אז חייב הוא לשמור על חוש המידה, שלא להפעיל סמכותו יותר מההכרח, ולא לנצל את מעמדו מעבר לתחומי הצרכים הממלכתיים. ועל כן נצטווה המלך לכתוב לו שני ספרי תורה אחד בתור איש ישראל וספר תורה שני בתור מלך ישראל...".[4]

3. הדברים נרשמו על ידי הרמ"צ נריה, ופורסמו בתחומין, ז (תשמ"ז), עמ' 276.
4. הראי"ה קוק חזר על דברים אלו בשו"ת משפט כהן עמ' רעד. במאמרי הראיה עמ' 385 הוסיף עוד: "המלך צריך לכתוב שני ספרים. ספר אחד כמו כל אחד מישראל. וספר נוסף בתור מלך ומנהיג האומה בישראל... ספר תורה ממין הדוגמא של ספרי התורה אשר למלכי ישראל ומנהיגיו הציבוריים, ספר תורה ששואבים ממנה את רוח ישראל סבא בחייו הציבוריים של ישראל, את העדינות הנפשית ואת זהר החיים הישראליים". וראה גם במאמרי הראיה עמ' 173. בעיטור סופרים א עמ' ז, בלשכת השער שם, כתב הראי"ה קוק חידוש נוסף, והוא שעל המלך לכתוב לו גם תורה שבע"פ כדי שלא ישכח ההלכות מחמת טרדותיו. הוא למד זאת מהספרי (דברים פיסקא קס):

ב. כפייה אישית על מצוַת יישוב ארץ ישראל

בני זוג יכולים לכוף זה את זה לעלות לארץ ישראל, ואם אחד הצדדים מסרב, הוא מפסיד. כך נאמר בכתובות קי ע"ב:

> הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאין... תנו רבנן: הוא אומר לעלות, והיא אומרת שלא לעלות, כופין אותה לעלות, ואם לאו תצא בלא כתובה. היא אומרת לעלות, והוא אומר שלא לעלות, כופין אותו לעלות, ואם לאו יוציא ויתן כתובה.[5]

בית הדין הוא זה שכופה את הצד שאיננו מעוניין לעלות לארץ. הכפייה מתבטאת בכך שהצד שאינו מעוניין יתבקש לעלות בכל זאת, ואם הוא יסרב בית הדין יסייע לאותו שרוצה לעלות, ויראה בכך עילה לפירוק הנישואין. אותו שאינו רוצה לעלות מפסיד ממונית, אך בפועל לא יכריחו את מי מבני הזוג שאינו מעוניין לעלות לארץ לעשות זאת.

מדוע בית הדין כופה לעלות לארץ רק אם אחד הצדדים מבני הזוג מביע את רצונו לעלות לארץ? הסביר זאת הרב משה בן יוסף טראני, שו"ת המבי"ט, חלק א, סי' קלט:

> הא דתניא כופין, אבית דין משמע דקאי, מדלא קתני כופה אותה אלא כופין. ונראה טעמא דכופין אותה בית דין, אע"ג דאין כופין לכל מי שהוא עומד בחוץ לארץ שיעלה לארץ ישראל:
> [א] משום דהויא כמצוה שמתן שכרה בצדה מצד המעלות שבה, שאין כופין עליה.

"אין לי אלא משנה תורה, שאר דברי תורה מנין? ת"ל לשמור את החוקים". הלשון "שאר דברי תורה" מורה שמדובר על תורה שבע"פ. ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "תלמוד תורה של מלך", עמ' 215-232.

5. כך נפסק להלכה ברמב"ם הל' אישות יג, יט-כ; שו"ע אבן העזר סי' עה, ג-ד. הסיבה ליכולת הכפייה זה על זה, ע"פ מהרי"ט חלק יו"ד סי' כח, וכן חת"ס יו"ד סי' רלד, היא משום קדושת הארץ. שו"ת תשב"ץ חלק ג סי' ר כותב שטעם הדבר הוא משום המצוות התלויות בארץ. עוד על כפייה לעלות לארץ, ראה: הרב שמואל סלנט, "בדין כפיה לעלות לארץ ישראל", צפונות, יא (תשנ"א), עמ' מו-מז; הרב אהרון סולוביצ'יק, "כופין לעלות", תושבע"פ, יב (תשל"א), עמ' לט-מח; הרב אליהו שלזינגר, "כופין לעלות לארץ ישראל", דרכי משפט, ד, עמ' קסט-קפג; הרב יעקב זיסברג, "סכנת דרכים בעליה לארץ ישראל", נחלת יעקב, עמ' 360-391; וכן "פיקוח נפש בישיבת ארץ ישראל", שם עמ' 392-436.

[ב] וגם שלב כל אדם נוקפו אם יוכל להתפרנס בה, ולא יצטרך לחזור ולצאת בשביל מזונותיו שמותר לצאת מארץ ישראל, ויש בזה כמו פיקוח נפש, ולכך אין כופין בית דין עליה.
ואפילו הכי, זה שאומר לעלות ואין לבו נוקפו והיא אינה רוצה, כופין אותה, שהוא חייב במזונותיה ויסתייע מלמעלה בשומר מצוה לא ידע דבר רע. ואם אינה רוצה ואינה שומעת, תצא שלא בכתובה.[6]

אין בית דין כופים ביוזמתם על מצות יישוב ארץ ישראל, אלא אם כן אחד מבני זוג צריך סעד מבית הדין כשהוא רוצה לעלות. הם אינם כופים זאת, מסיבה רוחנית – זו מצוה ששכרה בצדה ואין כופין על כך (ע"פ חולין קי ע"ב), וסיבה נוספת היא, שזו מצוה שיש לעתים קשיים בקיומה, כמו מציאת פרנסה, והרי התירו לצאת מהארץ כשאין מוצא להתפרנס, וממילא ודאי שאין כופים לעלות.

טיעון זה מזכיר את דברי התוספות בכתובות קי ע"ב ד"ה הוא, הכותב שבזמן הזה אין סמכות לבית דין לכפות עלייה לארץ בשל סכנת דרכים. אחרונים רבים חלקו עליו, ולפיהם מצות יישוב ארץ ישראל היא בכל הדורות, ואמנם אין בית דין כופה מיזמתו חובה לעלות לארץ, אך בית הדין יפעל לטובת מי שמעוניין לעלות, גם במחיר פירוק המשפחה.[7]

בהלכה אחת מצאנו שכופים אדם לעלות לארץ; בשל מצוה שמקומה רק בארץ ישראל, אך לא מצד מצוות יישוב הארץ. בתוספתא נזיר (ליברמן) א, ה נאמר:

נזירות נוהגת בארץ ובחוצה לארץ.

אך אף על פי כן היו קונסים את מי שנדר נזירות בחו"ל. במשנה בעדויות פ"ד מי"א, ובמשנה בנזיר פ"ג מ"ו נאמר:

6. ראה: הרב ש"ב ורנר, משפטי שמואל, סי' כ סעיף ח עמ' קא-קב, המסביר את המב"ט. דברים דומים למב"ט כותב הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יו"ד ג, סי' קכב. אמנם הרב חיים אלגאזי, נתיבות המשפט ספר מישרים נתיב כג עמ' רמד, ב, חולק על המב"ט. ראה: פסקי דין רבניים, (בהרכב הדיינים: הרב י"ש אלישיב, הרי"ב ז'ולטי, הר"א גולדשמידט) חלק ח, עמ' צז-קו; הרב יעקב זיסברג, "הכל מעלין לארץ ישראל ולירושלים", נחלת יעקב, עמ' 506-508.
7. מצאנו גם מקרה הפוך, בו דן הרב יונה לנסדופר, שו"ת מעיל צדקה, סי' כו (מופיע בפתחי תשובה, אבן העזר סי' עה), אם בית דין יכול לכוף אנשים שרצו לעלות לארץ, שלא לעשות כן מחמת הקשיים הפיזיים והסכנות שיש בדרך לארץ ישראל. מסקנתו היא שאין הם חייבים להישמע לבית הדין, והם יכולים לעלות לארץ. ראה בספרי: מועדי יהודה וישראל, "קדושת החיים ויישוב ארץ ישראל", עמ' 479-489.

מי שנזר נזירות הרבה והשלים את נזירותו, ואח"כ בא לארץ, בית שמאי אומרים: נזיר שלשים יום, ובית הלל אומרים: נזיר בתחילה.

הרמב"ם בהל' נזירות ב, כא מסביר עניין זה ופוסק כבית הלל:

אין הנזירות נוהגת אלא בארץ ישראל, ומי שנזר בחוצה לארץ קונסין אותו ומחייבין אותו לעלות לארץ ישראל ולהיות נזיר בארץ ישראל כמנין הימים שנזר. לפיכך מי שנדר בזמן הזה בחוצה לארץ כופין אותו לעלות לארץ ישראל ולהיות נוהג שם נזירות עד שימות או עד שיבנה המקדש ויביא קרבנותיו במלאת ימי נזרו.

הלכה זו נוהגת בכל אדם, והמשנה (נזיר שם) מביאה ראיה להלכה זו ממקרה שקרה עם מלכה:

מעשה בהילני המלכה שהלך בנה למלחמה, ואמרה אם יבוא בני מן המלחמה בשלום אהא נזירה שבע שנים, ובא בנה מן המלחמה והיתה נזירה שבע שנים, ובסוף שבע שנים עלתה לארץ, והורוה בית הלל שתהא נזירה עוד שבע שנים אחרות, ובסוף שבע שנים נטמאת, ונמצאת נזירה עשרים ואחת שנה. אמר רבי יהודה: לא היתה נזירה אלא ארבע עשרה שנה.

המעשה עם הילני המלכה מראה שבית הלל פסקו כך בפועל, אך קשה, מדוע לא כפו על הילני המלכה לחזור לארץ? כך משיב הכסף משנה (על הרמב"ם הל' נזירות שם):

מה שלא חייבו הילני המלכה לעלות: [א] אפשר שלא ידעו חכמים בנזירותה עד שעלתה לארץ. [ב] או אפשר שהיתה צריכה לעמוד אותם שנים בחו"ל מפני תיקון המלכות. [ג] אי נמי אפשר שלא עלתה לארץ אלא מפני שחייבוה לעלות.

מדבריו משמע כי ייתכן שהיא עלתה לארץ מאחר שחכמים כפו אותה, או שברמה העקרונית הם אכן יכלו לכפות אותה גם קודם פרק הזמן ההוא, אך הם לא עשו כן מאחר שהיא הייתה שם בשל ענייני המלכות. לכאורה מכאן הוכחה שגם מלך כופים לעלות לארץ (כמו שכופים כל אדם אחר), אמנם כאן בשל הנזירות שקיבל על עצמו. אך ייתכן שהמקרה של הילני המלכה איננו משקף, משום שעליה אמרו: "שכל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים" (סוכה ב ע"ב), והיא זו שתרמה

נברשת למקדש (יומא לז ע"ב). כך שמדובר במלכה שהייתה מעוניינת לקיים תורה ומצוות, ואין ללמוד מכאן דבר ביחס למלכים אחרים.

גם אם נרצה ללמוד מהמסופר על הילני המלכה שיש מקום לכפייה לעלות לארץ ישראל, העניין שם נוגע לקיום חובה אישית בשל בנזירות שהיא קיבלה על עצמה, אך הנושא בו אנו עוסקים הוא כפייה על קיום מצות יישוב ארץ ישראל בגבוליה ובמצריה שאמרה תורה במובן הלאומי; לענייננו, אם כן, אין משם ראיה.

ג. היכולת לכפות מלך להילחם נגד אויבים ולכבוש את הארץ

האם סנהדרין יכולים לכוף מלך לכבוש מקום בארץ ישראל ולהחיל את ריבונות עם ישראל על המקום הנכבש?

יש להבחין בין מלחמת רשות למלחמת מצוה. כך כותב הרמב"ם בהל' מלכים ה, א:

> ואי זו היא מלחמת מצוה? זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם... מלחמת הרשות, והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו...

ביחס למלחמת רשות נאמר בסנהדרין ב ע"א (ושם כ ע"ב):

> ואין מוציאין למלחמת הרשות – אלא על פי בית דין של שבעים ואחד.

הגמרא בסנהדרין טז ע"א מבררת מה מקור דין זה:

> אמר רבי אבהו: דאמר קרא: "ולפני אלעזר הכהן יעמד הוא וכל בני ישראל איתו וכל העדה" (במדבר כז, כא), הוא – זה מלך, וכל בני ישראל אתו – זה משוח מלחמה, וכל העדה – זה סנהדרין.

ההחלטה לצאת למלחמת רשות היא של המלך, אך הוא חייב לשתף איתו גם את הסנהדרין ולשאול באורים ותומים. הראשונים דנים מה הנחיצות בהתייעצות ובהימלכות בסנהדרין ובשאלה באורים ותומים על מנת לצאת למלחמת רשות.

רש"י בסנהדרין טז ע"א (ד"ה ונמלכין) כותב, שנמלכים בסנהדרין כדי ליטול מהם רשות. רש"י בברכות ג ע"ב (ד"ה ונמלכין), מוסיף שנוטלים מהם רשות כדי שיתפללו עליהם. כך כותב גם הר"י מלוניל בסנהדרין כ ע"ב ד"ה ומוציא. הר"ן בסנהדרין כ ע"ב כותב שנטילת הרשות מהסנהדרין אינה על עצם ההחלטה לצאת למלחמה, אלא זו נטילת סמכות לכפות את היציאה למלחמה על העם. כך גם כותב המאירי בסנהדרין טז ע"א. בתוספות הרא"ש לברכות ג ע"ב כותב שנוטלים מהם רשות "וגם

היו בעלי עצה וגבורה". זאת אומרת שמלבד נטילת הרשות העקרונית, יש כאן בקשת עצה כיצד לנהוג במלחמה.

המהרש"א בחידושי אגדות לסנהדרין טז ע"א כותב שהתייעצו באחיתופל כדי "לדעת הנהגת המדינה במלחמה", "ונטלו עצה מסנהדרין איך ינהגו במלחמה ע"פ התורה בכמה דברים במלחמה". לפיו אין כאן נטילת רשות לעצם היציאה למלחמה, אלא נטילת עצה מסוג אחר. כיצד להתנהג מבחינה הלכתית ותורנית במלחמה.[8]

לפי הנצי"ב (מרומי שדה, סנהדרין כ ע"ב), המלך היה מיידע את הסנהדרין והם היו חייבים להסכים:

> מוציא למלחמת רשות – היה תלוי ברצונו לחוד והיינו ממעלת המלך, אלא שנמלכין בסנהדרין שיסכימו המה גם כן, אבל המה מוכרחים להסכים. תדע, שיועצים תחילה עם אחיתופל (ברכות ג ע"ב). ואי איתא שהדבר תלוי עד שיסכימו, היאך נטלו עצה איך להלחם תחילה? אלא שהעיקר היה תלוי ברצון המלך.[9]

במלחמת רשות, המלך מחייב את הסנהדרין להסכים להחלטתו לצאת למלחמה.[10] הסנהדרין אינם יכולים להחליט בלעדיו או במקומו אם לצאת למלחמת רשות.[11]

לעומת זאת, על מנת לצאת למלחמת מצוה, המלך איננו צריך לשאול את הסנהדרין או להתייעץ עמם. כך כותב הרמב"ם בהל' מלכים ה, ב:

> מלחמת מצוה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין, אלא יוצא מעצמו בכל עת, וכופה העם לצאת. אבל מלחמת הרשות אינו מוציא העם בה אלא על פי בית דין של שבעים ואחד.

הר"ן בסנהדרין כ ע"ב, אף מסביר, שלו היה על המלך להיוועץ בסנהדרין על מנת לצאת למלחמת מצוה היה זה פגיעה במעמדו ובתפקידו:

8. לסיכום שיטת הראשונים בעניין זה עיין בהלכה ברורה לסנהדרין טז ע"א.
9. הראי"ה קוק כותב במשפט כהן עמ' שנ, שמלך חייב הסכמת סנהדרין כדי להוציא למלחמת רשות, ואם הכריח את העם בלי אישור סנהדרין, הרי זה כמו רצח. הראי"ה קוק מרחיב עוד בעניין זה באגרות ראיה, ג, עמ' רנט, שם הוא מדקדק מלשון המשנה בסנהדרין פ"ב מ"ב: "'ומוציא על פי בית דין' – ומשמע שהכל תלוי בו, אלא שצריך הסכמת סנהדרין וזה נחשב כנטילת רשות".
10. בעניין סדר היציאה למלחמת רשות, ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "יציאה למלחמת רשות ומצוה", עמ' 271-283, ואת דברי הרב יעקב אריאל שם, בפתיחת הספר.
11. תוספות יו"ט סנהדרין פ"ב מ"ד; יין הרוקח שם; אבני שוהם פרשת שופטים, ועוד.

> שהמלך יכול להכניס העם ולהוציאם למקום חפצו, וזו אחת ממעלת המלכות. דאין לפרש שהכוונה לומר שאינו מוציאם (=למלחמת מצוה) אלא בבית דין של ע"א, אם כן אין זו מעלה, אלא שפלות.[12]

לסנהדרין אין שום מעמד משמעותי וקובע בשאלת היציאה למלחמת מצוה. בשונה ממלחמת רשות, אין צורך לשתף אותם כלל. מכאן ניתן להסיק, שגם אם סנהדרין סבורים שיש מקום לצאת למלחמת מצוה להכות באויבים, אין בסמכותם לכוף מלך לעשות כן, אין זה מתפקידם.

ד. סנהדרין מדריכים את המלך אך אין בכוחם לכפות עליו להילחם

תפקיד הסנהדרין להדריך ולהוביל את העם ואת מנהיגיו, וללמדם על היעדים והמשימות המוטלות על עם ישראל – על היחיד ועל הציבור, כדי שמכלול השיקולים ינווטו על פי הדרכות אלו. בהקשר זה, עליהם להצביע על היעדים בעיצוב גבולות הארץ על פי התורה, וכן להורות את המצוות וההלכות שיש לקיים בעת המלחמה: קריאה לשלום, שחרור לוחמים (ירא ורך הלבב, נוטע כרם, בונה בית ואירש אשה – במלחמת רשות), מצור, מלחמה בשבת ועוד.

אכן מצאנו שדוד המלך שאל את הסנהדרין כיצד לנהוג במלחמה. כך בבראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה עד, נב:

> בשעה ששילח דוד את יואב לארם נהרים ולארם צובה פגע באדומיים. ביקש לזנבן, הוציאו לו אסטליות שלהם: "רב לכם סב את ההר הזה" (דברים ב, ג). פגע במואבים וביקש לזנבן, הוציאו לו אצטליות שלהם: "אל תצר את מואב" (דברים ב, ט). שילח אל דוד כל המאורע. אותה שעה לא נהג דוד בעצמו מלכות, אלא עמד והעביר הפורפירן מעליו והעטרה מראשו, ונתעטף בטליתו, והלך אצל סנהדרין. אמר להם: רבותיי לא באתי אלא ללמוד, ואם תרשוני אני מלמד. סיפר להם המעשה ששלח לו יואב. ולא הם פרצו הגדר תחילה? "ויחזק ה' את עגלון מלך מואב על ישראל... ויאסף אליו את בני עמון ועמלק" (שופטים ג, יב-יג), "וישלח מלאכים אל בלעם" (במדבר כב, ה).

הלכה נוספת שאל דוד את הסנהדרין בעניני מלחמה. כך ברות רבה (לרנר) פרשה ה:

12. הריטב"א בשבועות יד ע"א שואל למה לא צִינה הגמרא שמלך גם שותף בהחלטה אם להוסיף על העיר ועל העזרות "כדקתני שמוציא למלחמת הרשות ושאר דברים. וי"ל דלא קתני התם אלא מעלות שהמלך עיקר בהם, אבל זו בתוספת העיר והעזרות אינו עיקר בהם שאין זו מטכסיסי מלכות אלא דיהיב ליה רחמנא מעלה בגויה". ההחלטה לצאת למלחמה היא אפוא מעיקרי מעלת המלך.

"ויתאוה דוד ויאמר מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער" (שמואל ב כג, טו). ר' חייא רבא אמר: הלכה נצרכה לו. "ויבקעו שלשת הגבורים במחנה הפלשתים" (שם טז). למה שלשה? שאין הלכה מתבררת אלא מפי שלשה. "וישאבו מים מבור בית לחם אשר בשער וישאו ויבאו אל דוד ולא אבה דוד לשתותם" (שם). לא אבה שתקבע הלכה מעצמו, אלא עשה לה מסכתא וקבעה לדורות – מלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו.

בגמרא בבבא קמא ס ע"ב מבואר גם מה הייתה הבעיה ההלכתית שהתעוררה:

מאי קא מיבעיא ליה? אמר רבא אמר רב נחמן: טמון באש קמיבעיא ליה, אי כר' יהודה אי כרבנן, ופשטו ליה מאי דפשטו ליה. רב הונא אמר: גדישים דשעורים דישראל הוו דהוו מטמרי פלשתים בהו, וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חבירו? שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חבירו, אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו.

דוגמה הפוכה היא, שדוד טעה כשלא שאל את הסנהדרין הלכה בענייני מלחמת רשות. בגמרא בגיטין ח ע"ב נאמר שלסוריא יש דין של כיבוש יחיד, וכיבוש יחיד לאו שמיה כיבוש. יש ראשונים הסוברים שהסיבה היא שדוד הלך מדעתו לכבוש מקום שאינו מארץ ישראל, אך לא היה לזה גדר של מלחמת רשות מאחר שהוא לא נטל רשות מן הסנהדרין. לו היה שואל אותם היו אומרים לו כיצד לנהוג. כך נאמר בספרי דברים פיסקא נא:

ואם תאמר, מפני מה כבש דוד ארם נהרים וארם צובה ואין מצות נוהגות שם? אמרת דוד עשה שלא כתורה. התורה אמרה משתכבשו ארץ ישראל תהו רשאים לכבש חוצה לארץ, והוא לא עשה כן אלא חזר וכבש ארם נהרים וארם צובה, ואת היבוסי סמוך לירושלם לא הוריש. אמר לו המקום: את היבוסי סמוך לפלטורין שלך לא הורשת, היאך אתה חוזר ומכבש ארם נהרים וארם צובה?

ממדרש הלכה זה מובן שהיגד זה נאמר לו בנבואה, אך יש ראשונים המסבירים שהוא לא נועץ קודם בסנהדרין, והם עצמם היו מורים לו כך. כך כותב הרמב"ן דברים יא, כד:

> סוריא שקורין אותה כיבוש יחיד. והטעם כי דוד כבש אותה ברצון נפשו, שלא שאל באורים ותומים **ולא נמלך בסנהדרין**, כי היה חייב להוריש כל שבעת הגוים בתחילה ואחרי כן אם ירצה ילך אל ארץ אחרת כאשר הבטיח השם בכאן.[13]

הדוגמאות הללו, מבטאות את הסדר הנכון ביחסי מלך וסנהדרין במצב מלחמה ובאופן כללי בכל התנהלותו של מלך, אבל הוא זה שקובע את שיטת הפעולה נגד האויב במלחמה. כשדוד התייעץ הוא קיבל מהסנהדרין תשובה הלכתית עקרונית הנוגעת לדיני מלכות ("מלך פורץ לו דרך"), או הסכמה לדבריו (היחס לעמון ואדום). כשלא שאל, אלא עשה מדעת עצמו, אזי לא היה ערך למעשיו (כיבוש סוריה – כיבוש יחיד ולאו שמיה כיבוש).

ה. אין כופים ציבור ומנהיגיו על כורחם

כאמור, בית דין איננו כופה מיזמתו על יחיד לקיים את מצות יישוב הארץ, אלא אם כן אחד מבני זוג רוצה לעלות. גם במקרה כזה, אם הצד שאינו רוצה לעלות יעמוד על שלו, הוא יפסיד ממון, והמשפחה תתפרק, אך אין כופים אותו בפועל לעלות לארץ. זאת בשל הקושי שיש בקיום המצוה במובן הפרטי. נראה שגם בבחינת השאלה אם סנהדרין כופים מלך ומנהיגות לכבוש את הארץ, הנימוקים צריכים להיות דומים ורחבים אף יותר. מצות יישוב ארץ ישראל היא חובה אישית, אבל בשלמותה היא מצוה ציבורית – החלת ריבונות עם ישראל בארץ. לשם כך נדרשת מנהיגות, המובילה את העם למלחמה על מנת לכבוש את הארץ המיועדת והמובטחת. מלחמה היא דבר מורכב ומסובך. נדרשות הערכת כוחות, הערכת מידת המוכנות הצבאית והנפשית של הלוחמים להשגת יעדיה ומטרותיה של המלחמה וכפועל יוצא הערכת הסבירות לנצח את המערכה. למלחמה יש גם מחיר כלכלי וחברתי, שגם אותו יש לקחת בחשבון הכולל. על כל אלו מופקדת המנהיגות ועליה לשקול את כל השיקולים ולקבל הכרעה, מתי כיצד ואיך לממש את סמכותם להוציא למלחמה.

גם לעם עצמו יש תפקיד משמעותי באשר לשיקולי המנהיג אם לצאת למלחמה או לא. אם המסר המתקבל מהעם הוא שהם מבינים את ערכה וחשיבותה של המלחמה, לרשת ולכבוש את ארץ ישראל, על אף הסיכונים שיש בה, אזי זה בוודאי ישפיע על החלטת המנהיג לצאת למלחמה. אך אם השדר יהיה אי הסכמה ואי הבנה

13. כך מפרש גם התוספות בבבא בתרא צ ע"ב ד"ה כך. וראה גם: רמב"ם הל' תרומות א, ג.

לתכלית המלחמה ומטרותיה, אז יקשה עליו לקבל החלטה לצאת למלחמה גם אם היא תהיה חיונית ונחוצה לביטחון העם. מנהיג אינו יכול לצאת למלחמה, למגר את האויבים ולכבוש הארץ, ללא חיילים, או כשאין לו תמיכה במהלך.[14] קבוצה קטנה מהעם המבינה את יעדי המלחמה, אינה יכולה לנהל מלחמה במקום מלך-מנהיג, כשהוא איננו רוצה לצאת אליה מסיבות שונות, והיא גם אינה יכולה לאלץ את הרוב לצאת למלחמה. בהקשר זה יש להחיל את שאמרו חז"ל בהקשר אחר על אי היכולת לכפות ציבור, כנאמר בספרא אמור פרשה י, י:

"לרצונכם" (ויקרא כג, יא) – אין כופים את הצבור על כורחו.

ישנה התאמה בין המלך לעם. לעתים המלך הוא המעורר והמעודד את העם ליזום מהלכים, ולקדם את היעדים של עם ישראל במה שקשור למלחמה או למצוות לאומיות אחרות, ולעתים זה בא מהכיוון ההפוך, העם הוא הדוחף את המלך לעשות דברים מסוג זה. כך בא הדבר לידי ביטוי בגמרא בערכין יז ע"א:

"זה דור דורשיו מבקשי פניך יעקב סלה" (תהילים כד, ו). פליגי בה רבי יהודה נשיאה ורבנן. חד אמר: דור לפי פרנס, וחד אמר: פרנס לפי דורו. למאי הלכתא? אילימא למעליותא, דמר סבר: אי מעלי דרא מעלי פרנס, ומר סבר: אי מעלי פרנס מעלי דרא, הא איכא צדקיה דהוה מעלי ודריה לא הוה מעלי! והא יהויקים דלא הוה מעלי ודריה הוה מעלי! דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי, מאי דכתיב: "בראשית ממלכות יהויקים מלך יהודה" (ירמיהו כו, א), ביקש הקב"ה להחזיר את העולם לתוהו ובהו בשביל יהויקים, כיון שנסתכל בדורו נתיישבה דעתו. ביקש הקדוש ברוך הוא להחזיר את העולם לתוהו ובהו מפני דורו של צדקיהו, כיון שנסתכל בצדקיהו נתיישבה דעתו! אלא לענין תוקפא וניחותא קאמרינן.

הוויכוח בין ר' יהודה הנשיא וחכמים הוא מי משפיע על מי, מי מעצב את מי: המנהיגות משפיעה על הציבור או שהמנהיגות היא בבואה של הציבור. ייתכן שיהיה פער בין המנהיג לבין הציבור, לחיוב ולשלילה, אך הסדר הנכון הוא שאזרחי העם והמנהיגים מזינים אלו את אלו, ורצוי כמובן שיהיה זה לחיוב. כאמור, במצוות בהם יש צורך בהתנהלות ציבורית, אזי אין זה מספיק שהמנהיג ירצה, או שיכופו אותו לקיים את המצוה, יש צורך גם ברצון העם.

14. הרחבה בעניין זה ראה במאמר: "התנגדות לשלטון – מרד, הדחה מרי".

בדרך זו מנמק הרמב"ן בפירושו לבמדבר טז, כא, מדוע באו צרות על ישראל בימי השופטים:

> ואני אומר בדרך סברא, שהיה עונש על ישראל בהתאחר בנין בית הבחירה. שהיה הארון הולך מאהל אל אהל כגר בארץ ואין השבטים מתעוררים לאמר נדרוש את ה' ונבנה הבית לשמו, כענין שנאמר: "לשכנו תדרשו ובאת שמה" (דברים יב, ה), עד שנתעורר דוד לדבר מימים רבים ולזמן ארוך, שנאמר: "ויהי כי ישב המלך בביתו וה' הניח לו מסביב מכל אויביו ויאמר המלך אל נתן הנביא אנכי יושב בבית ארזים וארון האלקים יושב בתוך היריעה" (שמואל ב ז, א-ב). והנה דוד, מנעו השם יתברך מפני שאמר: "כי דמים רבים שפכת ארצה לפני" (דברי הימים א כב, ח), ונתאחר עוד הבנין עד מלוך שלמה. ואִלו היו ישראל חפצים בדבר ונתעוררו בו מתחילה, היה נעשה בימי אחד מהשופטים או בימי שאול, או גם בימי דוד, כי אם שבטי ישראל היו מתעוררים בדבר, לא היה הוא הבונה, אבל ישראל הם היו הבונים. אבל כאשר העם לא השגיחו, ודוד הוא המשגיח והמתעורר והוא אשר הכין הכל היה הוא הבונה, והוא איש משפט ומחזיק במדת הדין ולא הוכשר בבית הרחמים, ועל כן נתאחר הבנין כל ימי דוד בפשיעת ישראל, ועל כן היה הקצף עליהם.

הציפייה מהמנהיגים היא לפעול בעם לבניין המקדש. וזה לא קרה בימי השופטים ואף לא בימי שאול. דוד הוא זה שהתעורר לדבר. הוא ציוה על כך את שלמה ביחידות, ודיבר אל העם ליטול אחריות ולבנות את המקדש.[15] הוא עצמו היה מנוע מלבנות, ולו העם היה רוצה בכך אז, היו יכולים לבנות ודוד עצמו לא היה משתתף בבנייה, אבל מאחר שהעם לא היה בשל לדבר, התאחר הדבר עד ימי בנו – שלמה.

מצות בניין המקדש היא מצוה המוטלת על הציבור, כדברי הרמב"ם בספר המצוות, סיום מצוות עשה: "מצות שהם חובה על הציבור, לא לכל איש ואיש, כגון

15. דוד מצווה את שלמה באופן אישי לבנות את המקדש (דברי הימים א כב א, ושם טז), כשהעם ומנהיגיו מצווים אף הם לסייע בידו (שם, יז-יט). הוא חוזר על כך שוב בפני שלמה ובפני כל העם (דברי הימים א כח, א - כט, ה), ואכן עם מות דוד, שלמה מתחיל מיד בבניין המקדש (מלכים א ה, טז-לב).

בנין בית הבחירה...", כשהמלך הוא זה שמוביל את העניין כפי שנהג שלמה.[16] אם אין לציבור רצון ומודעות, גם כפייה על מנהיג לא תועיל.

כך גם באשר ליציאה למלחמה. למלך יש כמובן סמכות לכפות את העם לצאת למלחמה, אך יקשה עליו לעשות כן אם הציבור לא יתמוך במהלך. כאמור לעיל, על מנת לצאת למלחמת רשות, על המלך להיוועץ בסנהדרין ולשאול באורים ותומים. רש"י מדגיש, שבנוסף לכך יש גם צורך בתמיכת עם ישראל, שאם לא כן, יהיה זה כיבוש יחיד. כך כותב רש"י בגיטין ח ע"ב:

> כיבוש יחיד – דדוד, **שלא היו כל ישראל ביחד** כדרך שהיו בכבוש יהושע שהיו כולם וכבשוה לצורך כל ישראל קודם חלוקה, אבל דוד לא כבש אלא לצורכו.[17]

גם הרמב"ם כותב שיש צורך בהסכמת העם לצאת למלחמה, ולדבר זה יש השלכה על חובת המצוות התלויות בארץ במקום שנכבש. כך כותב הרמב"ם בהל' תרומות א, ב:

> ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא **בארצות שכיבשן מלך ישראל, או שופט, או נביא, מדעת רוב ישראל** וזהו הנקרא כיבוש רבים. אבל יחיד מישראל, או משפחה, או שבט, שהלכו וכבשו לעצמן מקום אפילו מן הארץ שניתנה לאברהם, אינו נקרא ארץ ישראל כדי שינהגו בו כל המצות, ומפני זה חלק יהושע ובית דינו כל ארץ ישראל לשבטים אע"פ שלא נכבשה כדי שלא יהיה כיבוש יחיד כשיעלה כל שבט ושבט ויכבוש חלקו.

נראה שהסכמת העם למלחמה היא לא רק כדי לתת תוקף הלכתי לכיבוש – לקביעת מעמדו של המקום הנכבש וחיוב המצוות התלויות בארץ בו – אלא צורך מהותי ביכולת לנצח ולהתמיד בהחזקת המקום ובהחלת הריבונות בו. כאמור,

16. על היחס בין חובת המלך לבנות את המקדש לחובת העם, ראה: הרב יהודה שביב, "מצות מקדש בהלכות הרמב"ם", בציר אביעזר, עמ' 210-203.

17. כך כותב רש"י גם בגיטין מז ע"א: "כיבוש יחיד – דוד כיבשה ולא היו כל ישראל שם והיא ארם צובה". ובעבודה זרה כ ע"ב הוא כותב: "סוריא – ארם צובה וסמוכה לארץ ישראל, וכיבשה דוד וחיברה לקדושת ארץ ישראל שלא על פי הדבור ובלא ששים ריבוא, וקרי ליה כיבוש יחיד". על המשמעות של שישים ריבוא כמייצג של כל ישראל, ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "מדינת ישראל וחיוב המצוות התלויות בארץ מהתורה", עמ' 403-377. גם הריטב"א בגיטין ב ע"א כותב ביחס למלחמת רשות: "כל כבוש שאינו בהסכמת כל ישראל הוי כיבוש יחיד".

הסנהדרין נדרשים להדריך את העם ואת המלך ביעדיו הלאומיים והציבוריים של עם ישראל (כגון בניין המקדש, מלחמות נגד אויבים– עמלק ושבעה עממים, כיבוש הארץ), כמו גם באשר לחובות ומצוות אישיות, אך לא ניתן לכפות ציבור ומנהיגיו לבצע זאת באופן מעשי. הדבר חייב לבוא מתוך בחירה ומתוך הכרה בחשיבות העניין.

ו. כפייה על 'לא תחנם' לאומי

קיים איסור להעביר קרקע בארץ ישראל שהיא בבעלות יהודים לידי נכרים. כך נאמר בגמרא בעבודה זרה כ ע"א:

"לא תחנם" (דברים ז, ב) – לא תתן להם חנייה בקרקע.

או על פי נוסח הירושלמי עבודה זרה א, ט:

"לא תחנם"– לא תתן להם חניה בארץ.[18]

האיסור חל על אדם פרטי, ובוודאי גם על הרשות השלטונית. העברת הבעלות על הארץ לידי גויים במובן הריבוני, הלאומי, נראית אף חמורה יותר מהעברת בעלות שמבצע אדם פרטי המעביר בעלות על קרקע בארץ ישראל לגוי.[19] האם סנהדרין יכולים לכוף מלך שלא לעבור על איסור לא תחנם בממד הלאומי?

באשר לאיסור לסגת מקומות בארץ ישראל שכבר נכבשו קודם לכן, ולהעבירם לגויים. הסרת ריבונות, היא פעולה משפטית הצהרתית בעיקרה, אם כי כרוך בה שיתוק ופירוק פיזי של כל המערכות השלטוניות שפועלות במקום– הצבאיות והאזרחיות. ייתכן שתושבים יהודים ימשיכו לגור במקום, אך יהיה זה תחת שלטון ריבוני אחר.[20]

כשאדם פרטי מוכר אדמה בארץ ישראל לנכרי, אזי יש לדון בגדרים ההלכתיים, האם ובאיזה אופן בסמכות בית דין לכופו שלא יעבור על הלאו, וכמו בנוגע לכל

18. בעניין איסור לא תחנם עסקנו גם במאמר: "פיצוי כספי בעקבות עקירה מיישוב".
19. האריך בזה אליאב שוחטמן, "איסור לא תחנם", ויעמידה ליעקב לחק, עמ' 20-29; "תחולת איסור לא תחנם על הרשות המדינית", שם, עמ' 30-35. זאת בתשובה לדברי הרב חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב, חלק ד, סי' א, אשר טען שלא חל איסור לא תחנם על המדינה רק על אדם פרטי.
20. על ערך התיישבות יהודית בארץ ישראל תחת שלטון זר, לאחר נסיגה של צה"ל וסילוק הריבונות, ראה: הרב יהודה ברנדס, "ההתיישבות בחבלי הארץ שבריבונות נכרית", תחומין, יז (תשנ"ז), עמ' 96-106; הרב יעקב זיסברג, "ההתיישבות בגוש קטיף בריבונות מדינת ישראל", התורה והארץ, ז (תשס"ה), עמ' 182-202.

לאו אחר. בעניין זה נחלקו הפוסקים אם ניתן לכפות על אדם שלא לעבור על לאו.[21] גם אם נצדד בשיטת הסוברים שגם על לאו יש בסמכות בית דין לכפות, יש להבחין בין שני מצבים. אם ההחלטה לסגת היא יזמה של המנהיגות, שהרי בכוחה להחליט על סילוק הריבונות, אזי יש מקום לדון בגדרי כפייה שלא לעבור על לאו כמו אצל אדם פרטי, ובלבד שיש סיכוי שכתוצאה מהכפייה כל אחד מהם יחזור בו ויאמר "רוצה אני". אולם אם הרצון של המנהיגות לסלק את השלטון ממקומות בארץ ישראל נתמך ומגובה על ידי חלקים רבים בציבור, הרי שגם בזה נאמר שלא ניתן יהיה לכוף ציבור שלא לעבור על לאו, מאחר שהם רוצים לעבור על הלאו, או שזה כלל לא מעניין אותם שהם שותפים בעבֵרה על איסור תורה. אין אפשרות לכוף את הציבור; יש רק להצטער על חילול השם הגדול בכך שציבור משמעותי בעם ישראל תומך ומסייע בעבֵרה על איסור תורה.[22]

סיכום

א. בית דין יכולים לכוף אדם פרטי לקיים מצות עשה אישית המוטלת עליו, וזאת רק אם יש סיכוי שהוא אכן יתרצה לשמוע ולקבל. אין הוראה מיוחדת על כפיית מלך-מנהיג לקיים מצוה. מלך מצווה לקיים את מצוות התורה כמו כל יהודי אחר וגם את המצוות הייחודיות לו.

ב. אין בית דין כופים ביוזמתם על מצות יישוב ארץ ישראל, אלא אם כן אחד מבני זוג צריך סעד מבית הדין כשהוא רוצה לעלות. גם כאן אין בית דין מכריחים את בן הזוג השני לעלות, אלא יכולים להורות על פירוק המשפחה והפסד ממוני למסרב לעלות.

ג. המנהיגות השלטונית היא זו שקובעת ומחליטה אם לצאת למלחמה או לא. זה חלק מהותי מהגדרת תפקיד המלך. סנהדרין שותפים ברמה מסוימת בהחלטה לצאת למלחמת רשות, אך במלחמת מצוה אין הם שותפים כלל. על הסנהדרין להדריך ולהורות למלכים-מנהיגים, כיצד לקיים מצוות והלכות

21. ביכולת הכפייה של בית דין על אדם שלא לעבור על לא תעשה עסקו רבים. יש הסוברים שניתן לכוף גם על מצוות לא תעשה. כך למשל כותב הר"ן חולין קלב ע"ב: "אם היה פסח והיה אוכל חמץ, ומלקינן ליה ולא רצה מלעמוד מלאכול חמץ, אע"ג דמצות לא תעשה היא, מחינן ליה תו עד שיאמר רוצה אני או עד שתצא נפשו". ראה עוד: ר' עקיבא איגר, דרוש וחידוש, כתובות פו ע"א; אמרי בינה, חו"מ סי' ט; מנחת חינוך, מצוה ח ס"ק י; אנציקלופדיה תלמודית, ערך: אפרושי מאיסורא.

22. על משמעות חטא של ציבור, שהוא חמור יותר מאשר של יחיד, הארכנו במאמר: "משאל עם על ארץ ישראל".

הקשורות למלחמה, אך אין להם יכולת לקבל ובוודאי שלא לכוף החלטה לצאת או שלא לצאת למלחמה.

ד. אין כופים ציבור בעל כורחו, ועל כן בכל הקשור לקיום מצוות ציבוריות, (מלחמות, כיבוש הארץ, בניין המקדש), אין יכולת לבית דין לכוף. מעשים אלו חייבים לבוא מתוך הכרה ובחירה.